

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.055>

O‘ZBEK TEATR TERMINOLOGIYASINING SHAKLLANISH VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Sultonova Iroda Shukurullo qizi
Qarshi davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada teatr terminologiyasining tarixiy shakllanishi va o‘zbek teatr tilida maxsus atamalar tizimining rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Teatr terminologiyasi sahna san’ati, dramaturgiya, aktyorlik ijrosi, rejissura, sahna texnikasi va tomoshabin bilan bog‘liq maxsus tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar majmui sifatida qaraladi. Maqolada qadimgi yunon teatriga oid xalqaro terminlarning manba sifatidagi o‘rni, o‘zbek xalq tomosha san’ati bilan bog‘liq milliy atamalar, jadid teatri davrida professional teatr tushunchalarining shakllanishi hamda zamonaviy teatr tilida yangi terminlarning paydo bo‘lishi yoritiladi. Tahlil natijalari o‘zbek teatr terminologiyasi milliy madaniy qatlam, arabcha-forscha va turkiy leksik birliklar, shuningdek, rus va Yevropa tillari orqali kirib kelgan xalqaro atamalar uyg‘unligida shakllanganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: teatr terminologiyasi, teatr atamalari, o‘zbek teatri, jadid teatri, sahna, aktyor, rejissyor, dramaturgiya, terminologik tizim.

Abstract: This article analyzes the historical formation of theatre terminology and the development of a specialized terminological system in the Uzbek theatre language. Theatre terminology is considered as a set of lexical units denoting specific concepts related to stage art, dramaturgy, acting, directing, stage technology and audience reception. The article discusses the role of ancient Greek theatrical terms as international sources, national terms connected with Uzbek traditional performance culture, the development of professional theatre concepts during the Jadid period, and the emergence of new terms in contemporary theatrical discourse. The analysis shows that Uzbek theatre terminology has developed through the interaction of national cultural vocabulary, Turkic, Arabic-Persian elements, and international terms borrowed through Russian and European languages.

Keywords: theatre terminology, theatrical terms, Uzbek theatre, Jadid theatre, stage, actor, director, dramaturgy, terminological system.

Аннотация: В данной статье анализируются историческое формирование театральной терминологии и этапы развития системы специальных терминов в языке узбекского театра. Театральная терминология рассматривается как совокупность лексических единиц, обозначающих специальные понятия, связанные со сценическим искусством, драматургией, актёрским мастерством, режиссурой, сценической техникой

и зрителем. В статье освещается роль международных терминов, восходящих к древнегреческому театру, в качестве источника формирования театральной терминологии, рассматриваются национальные термины, связанные с узбекским народным зрелищным искусством, становление профессиональных театральных понятий в период джадидского театра, а также появление новых терминов в языке современного театра. Результаты анализа показывают, что узбекская театральная терминология сформировалась в результате взаимодействия национально-культурного пласта, арабо-персидских и тюркских лексических единиц, а также международных терминов, вошедших через русский и европейские языки.

Ключевые слова: театральная терминология, театральные термины, узбекский театр, джадидский театр, сцена, актёр, режиссёр, драматургия, терминологическая система.

KIRISH

Teatr san’ati jamiyatning estetik qarashlari, ijtimoiy muammolari va ma’naviy tajribasini sahna orqali ifodalovchi muhim madaniy hodisadir. Har bir san’at turi kabi teatr ham o‘ziga xos tushunchalar va ularni ifodalovchi maxsus atamalar tizimiga ega. Teatr terminologiyasi aktyorlik, rejissura, dramaturgiya, sahna qurilishi, dekoratsiya, yoritish, musiqa, kostyum, grim va tomoshabin bilan bog‘liq tushunchalarni nomlaydi. Shu sababli mazkur terminologik qatlamni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki teatrshunoslik, madaniyatshunoslik va tarjimashunoslik uchun ham muhimdir.

Teatr terminologiyasi tarixiy jihatdan bir necha manba asosida rivojlangan. Uning qadimgi qatlamida yunon va rim teatriga oid xalqaro terminlar mavjud bo‘lsa, milliy qatlamida xalq tomosha san’ati, qiziqchilik, masxarabozlik, qo‘g‘irchoqbozlik va og‘zaki ijro an’alariga oid birliklar turadi. O‘zbek professional teatrining shakllanishi bilan esa drama, aktyor, sahna, rol, rejissyor, truppa, spektakl, repertuar, dekoratsiya kabi terminlar faol qo‘llana boshladi.

Maqolaning maqsadi o‘zbek teatr terminologiyasining shakllanish manbalari va rivojlanish bosqichlarini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsad asosida teatr terminologiyasining qadimgi xalqaro ildizlari, milliy tomosha san’ati bilan bog‘liq atamalari, jadid davri teatri va zamonaviy teatr tilidagi terminlarning xususiyatlari yoritiladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va leksik-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tarixiy-qiyosiy metod teatr terminlarining turli davrlarda shakllanishi va o‘zgarishini aniqlashga yordam berdi. Tavsifiy metod orqali teatr terminlarining ma’no doirasi, qo‘llanish sohasi va funksional xususiyatlari izohlandi. Leksik-semantik tahlil esa teatr atamalarining guruhlari, o‘zaro ma’no munosabatlari va milliy hamda o‘zlashma qatlamlarini aniqlash imkonini berdi.

JAHON TEATR TERMINOLOGIYASINING TARIXIY MANBALARI

Teatr terminologiyasining eng qadimgi va xalqaro qatlamlaridan biri qadimgi yunon madaniyati bilan bog‘liq. “Teatr” termini yunoncha “theatron” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, dastlab “tomosha qilish joyi” ma’nosini bildirgan. Qadimgi yunon teatrida “orchestra” xor ijro

etadigan maydonni, “skene” esa aktyorlar tayyorlanadigan va sahna fonini tashkil etadigan joyni anglatgan. Keyinchalik bu birliklar Yevropa teatr terminologiyasining asosiy manbalaridan biriga aylandi.

Yunon tilidan kelib chiqqan drama, tragediya, komediya, dialog, monolog, protagonist, antagonist kabi terminlar bugungi kunda ham teatrshunoslik va adabiyotshunoslikda faol ishlatiladi. Masalan, drama termini harakatga asoslangan sahna asarini, tragediya fojiali konfliktni, komediya esa kulgi va tanqidiy vaziyatlarni aks ettiruvchi janrni bildiradi. Bu terminlar o‘zbek tiliga asosan rus va Yevropa tillari vositasida kirib kelgan bo‘lsa-da, hozirgi kunda o‘zbek teatr terminologiyasining barqaror birliklari sifatida qo‘llanadi.

Rim teatri ham qadimgi yunon an‘analarini davom ettirib, teatr binosi, aktyorlik va tomosha tashkilotiga oid terminlarning kengayishiga ta’sir ko‘rsatdi. O‘rta asrlarda diniy drama, misteriya, moralite kabi janrlar yuzaga keldi. Uyg‘onish davrida esa prossenium, dekoratsiya, sahna perspektivasi, kulisa, parda kabi sahna tuzilishi va bezagi bilan bog‘liq terminlar rivojlandi. Shunday qilib, jahon teatr terminologiyasidagi xalqaro atamalar keyinchalik o‘zbek teatr tiliga ham ta’sir ko‘rsatgan umumiy ilmiy-madaniy asos vazifasini bajardi.

O‘ZBEK TEATR TERMINOLOGIYASINING MILLIY MANBALARI

O‘zbek teatr terminologiyasining milliy ildizlari xalq tomosha san’ati bilan chambarchas bog‘liq. Professional teatr shakllanishidan oldin xalq orasida qiziqchilik, masxarabozlik, dorbozlik, qo‘g‘irchoqbozlik, baxshichilik va turli marosim tomoshalari keng tarqalgan edi. Bu ijro shakllari o‘ziga xos atamalarni vujudga keltirdi. Masalan, tomosha, tomoshagoh, qiziqchi, masxaraboz, taqlidchi, qo‘g‘irchoqboz, dorboz, davra, o‘yin, parda kabi birliklar milliy teatr terminologiyasining dastlabki qatlamini tashkil etadi.

An‘anaviy qo‘g‘irchoq teatrida chodir jamol, chodir xayol, fonus xayol kabi nomlar qo‘llangan. Bu atamalar faqat tomosha turini emas, balki ijro usuli, sahna shakli va qo‘g‘irchoq harakatlantirish texnikasini ham anglatadi. Shuningdek, qiziqchi va masxarabozlar nutqida taqlid, kinoya, kulgi, hazil, hajv, badihago‘ylik kabi tushunchalar muhim o‘rin egallagan. Ushbu atamalar keyinchalik professional sahna san’ati tilida ham turli darajada saqlanib qoldi.

Milliy teatr terminlarining muhim xususiyati shundaki, ularning ko‘pchiligi umumxalq tili asosida shakllangan. Biroq teatr jarayonida ular maxsus ma’noga ega bo‘ladi. Masalan, parda so‘zi oddiy tilda to‘suvcchi matoni bildirsa, teatrdan sahna bilan tomoshabinlar zalini ajratib turuvchi vosita hamda spektaklning kompozitsion qismi ma’nosida qo‘llanadi. Sahna so‘zi ham faqat joy nomi emas, balki ijro maydoni, dramatik vaziyat va badiiy harakat makonini anglatadi.

JADID TEATRI VA PROFESSIONAL TERMINLARNING SHAKLLANISHI

XX asr boshlarida jadidchilik harakati o‘zbek professional teatrining shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Jadid ma’rifatparvarlari teatrnı xalqni uyg‘otish, ma’rifat tarqatish va ijtimoiy muammolarni ko‘rsatish vositasi sifatida baholadilar. Mahmudxo‘ja Behbudiynıng “Padarkush” dramasi va “Turon” truppassi faoliyati o‘zbek sahna san’ati tarixida muhim bosqich bo‘ldi. Shu davrda teatr, drama, sahna, aktyor, rol, pyesa, spektakl, tomoshabin, truppa kabi terminlar o‘zbek madaniy muhitida faol qo‘llana boshladi.

Jadid teatri davrida teatr terminologiyasi ikki yo‘nalishda boyidi. Birinchidan, milliy tomosha an‘analaridan kelib chiqqan atamalar yangi professional mazmun kasb etdi.

Ikkinchidan, rus va Yevropa teatr madaniyati orqali kirib kelgan terminlar o‘zbek tiliga moslashdi. Masalan, aktyor, rejissyor, dramaturg, dekoratsiya, repetitsiya, repertuar, premjera, antrakt, grim, rekvizit, mizanssena kabi terminlar sahna amaliyotida barqaror o‘rin egalladi.

Bu terminlar o‘zbek tilining so‘z yasash imkoniyatlari bilan ham uyg‘unlashdi: aktyorlik, rejissyorlik, dramaturgik, sahnalashtirmoq, repertuarli, dekoratsion kabi hosila shakllar paydo bo‘ldi. Natijada o‘zbek teatr terminologiyasi faqat o‘zlashma birliklar yig‘indisi emas, balki milliy til tizimiga moslashgan maxsus leksik qatlam sifatida rivojlandi.

ZAMONAVIY TEATR TERMINOLOGIYASINING RIVOJLANISHI

Mustaqillik davrida o‘zbek teatrida milliy tarix, madaniy meros, zamonaviy ijtimoiy hayot va xalqaro ijodiy tajribaga murojaat kuchaydi. Bu jarayon teatr terminologiyasida ham aks etdi. Bir tomondan, xalq teatri, baxshichilik, qo‘g‘irchoq teatri, qiziqchilik, milliy sahna talqini kabi birliklar ilmiy va amaliy jihatdan qayta faollashdi. Ikkinchi tomondan, jahon teatr amaliyoti bilan bog‘liq yangi terminlar o‘zbek tiliga kirib kelmoqda.

Hozirgi teatr nutqida kasting, workshop, performans, multimedia, video-proyeksiya, immersiv teatr, onlayn teatr, plastik teatr, eksperimental sahna kabi terminlar uchraydi. Ularning ayrimlari o‘zbekcha muqobil bilan berilishi mumkin: kasting - aktyor tanlovi, workshop - ijodiy seminar yoki amaliy mashg‘ulot, online theatre - onlayn teatr, multimedia performance - multimediaviy tomosha. Biroq ayrim terminlar xalqaro amaliyotda aniq tushunchani bildirgani sababli ularni to‘liq tarjima qilish doim ham maqsadga muvofiq emas.

Zamonaviy teatr terminologiyasining yana bir xususiyati uning fanlararo xarakterga ega bo‘lishidir. Teatr tili bugungi kunda kino, televideniye, raqamli texnologiyalar, psixologiya, semiotika, madaniyatshunoslik va kommunikatsiya sohalari terminlari bilan boyib bormoqda. Masalan, vizual kod, performativlik, interaktivlik, auditoriya tajribasi, sahna kommunikatsiyasi kabi birliklar teatrnı faqat badiiy asar emas, balki murakkab kommunikativ jarayon sifatida tushunishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek teatr terminologiyasi bir necha qatlamdan iborat murakkab tizimdir. Uning birinchi qatlami xalq tomosha san‘ati va milliy ijrochilik an‘analari bilan bog‘liq. Ikkinchi qatlami jadid teatri va professional sahna san‘ati orqali shakllangan terminlardan iborat. Uchinchi qatlam esa rus, Yevropa va ingliz tillari orqali kirib kelgan xalqaro atamalarni o‘z ichiga oladi.

Teatr terminlarining tarixiy rivojlanishida o‘zlashuv, terminlashuv va semantik kengayish jarayonlari muhim rol o‘ynaydi. O‘zlashuv natijasida yangi tushunchalar nomlanadi; terminlashuv natijasida umumxalq tilidagi so‘zlar maxsus ma‘no kasb etadi; semantik kengayish natijasida esa mavjud atama yangi sahna tajribalarini ifodalashga moslashadi.

Teatr terminologiyasining me‘yorlashuvi bugungi kunda dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Chunki bir terminning turli shakllarda ishlatilishi ilmiy maqolalar, darsliklar, teatr afishalari va tarjimalarda noaniqlik keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois teatr terminlarining izohli lug‘atini yaratish, o‘zbekcha muqobillarni aniqlash va amaliyotda barqaror qo‘llash muhim vazifalardan biridir.

XULOSA

O‘zbek teatr terminologiyasi uzoq tarixiy taraqqiyot natijasida shakllangan dinamik leksik tizimdir. Uning ildizlari bir tomondan qadimgi jahon teatr madaniyati bilan, ikkinchi tomondan milliy xalq tomosha an‘analari bilan bog‘liq. Jadid teatri davri esa professional teatr atamalarining o‘zbek madaniy muhitida keng qo‘llanishiga zamin yaratdi.

Bugungi kunda teatr terminologiyasi yangi texnologiyalar, xalqaro teatr festivallari, eksperimental ijro shakllari va raqamli sahna imkoniyatlari ta’sirida boyib bormoqda. Teatr atamalarining tarixiy manbalarini, semantik xususiyatlarini va zamonaviy qo‘llanishini o‘rganish o‘zbek tilining sohaviy terminologiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Kelgusida o‘zbek teatr terminologiyasining izohli va ikki tilli lug‘atlarini yaratish, terminlarni standartlashtirish hamda tarjima amaliyotida ularning aniq ekvivalentlarini belgilash muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aristotel. Poetika. Toshkent: Yangi asr avlodi, turli nashrlar.
2. Brockett, O. G., & Hildy, F. J. History of the Theatre. Boston: Pearson, 2014.
3. Carlson, M. Theories of the Theatre. Ithaca: Cornell University Press, 1993.
4. Pavis, P. Dictionary of the Theatre: Terms, Concepts, and Analysis. Toronto: University of Toronto Press, 1998.
5. Stanislavskiy, K. S. Aktyorning o‘z ustida ishlashi. Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti.
6. The Metropolitan Museum of Art. Theater in Ancient Greece. 2004.
7. Encyclopaedia Britannica. Skene; Western Theatre; Orchestra; Theatre Design entries.
8. O‘zbek milliy akademik drama teatri rasmiy sayti materiallari.
9. UNIMA. World Encyclopedia of Puppetry Arts: Uzbekistan.
10. Qodirov, M. O‘zbek teatr tarixi. O‘quv adabiyoti.